

بازخوانی و شناسایی سفال‌های منقوش مس‌وسنگ نوع RWB از پروژه ماهیدشت، غرب زاگرس مرکزی

مرتضی زمانی دادانه، دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران

morteza.zamani.d@ut.ac.ir

* حسن فاضلی نشلی، دکتری باستان‌شناسی، استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران

hfazelin@ut.ac.ir

جبرئیل نوکنده، دکتری باستان‌شناسی، استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، تهران، ایران

jnokandeh@yahoo.com

سیروان محمدی قصریان، دکتری باستان‌شناسی، سرپرست بنیاد ایران‌شناسی شعبه استان کردستان، سنندج، ایران

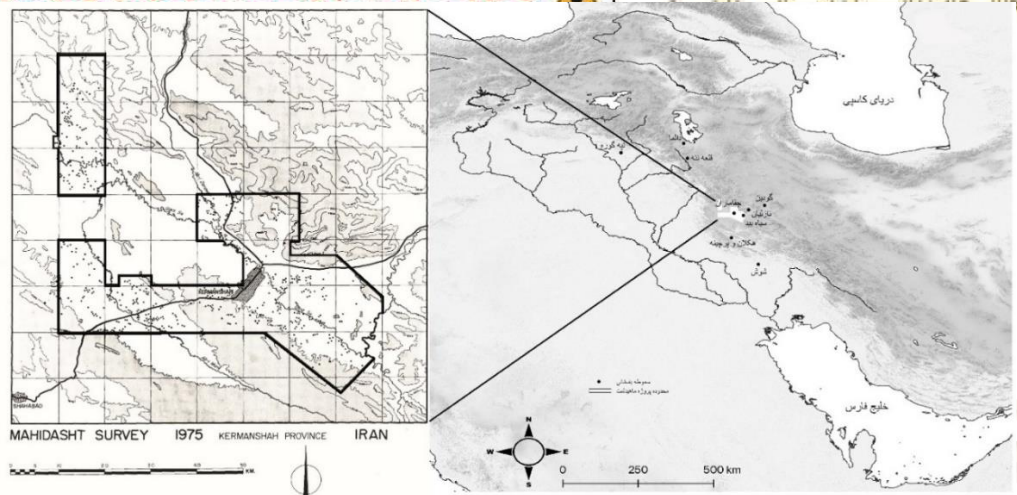
Mohammadi.sirvan@gmail.com**چکیده**

سفال موسوم به RWB از جمله سنت‌های سفالی دوران مس‌وسنگ مناطق غرب زاگرس مرکزی است. این عنوان توسط لوین و تیم پروژه ماهیدشت بر این گونه سفالی اطلاق شده است. تنها اطلاعات موجود درباره این سنت سفالی به پروژه ماهیدشت در فاصله سال‌های ۷۸-۱۹۷۵ میلادی برمی‌گردد. این پروژه به دلایل سیاسی و وقوع انقلاب اسلامی ناتمام باقی مانده و در نتیجه هیأت مذکور موفق به انتشار کامل داده‌های گردآوری شده و به طبع سفال‌های گونه RWB نشدند. در مقاله حاضر در پی پاسخگویی به ابهامات و سؤالات یاد شده و نیز ارائه تصویری کامل و جدیدتر از این سفال، شواهد سفالین نوع RWB کاوش تپه چقاماران که اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می‌شوند نیز از نزدیک مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت. در مطالعه پیش‌رو علاوه بر بررسی دقیق جزئیات فنی سفال‌های یاد شده، با جمع‌بندی تحقیقات صورت گرفته در مورد گاهنگاری و دامنه گسترش سفال نوع RWB نتایج جدیدی به دست آورده است که برخی از آن‌ها با تحقیقات قبلی سایر پژوهشگران این حوزه همخوان نیست و در تضاد با آن‌ها قرار می‌گیرد. با توجه به مطلب گفته شده ابهامات و سؤالات زیادی درباره این گونه سفالی وجود دارد: مشخصات فنی و دقیق سفال نوع RWB چیست؟ گاهنگاری دقیق و بازه زمانی این گونه در جدول گاهنگاری پیش از تاریخ غرب ایران چه تاریخی را در برمی‌گیرد؟ این سنت سفالی چه مناطقی از غرب ایران را تحت پوشش دارد؟ برخی از محوطه‌های تاریخگذاری شده غرب ایران با سفال نوع نخودی با نقوش سیاه رنگ (Black On Buff/BOB) به وضوح سفال نوع RWB هستند که به دلیل عدم وجود مستندات از پروژه ماهیدشت تاکنون به اشتباه به فرهنگ BOB اطلاق شده‌اند. به طور کلی آنچه که در این نوشتار ارائه می‌شود جدیدترین بازخوانی از اطلاعات مربوط به گونه سفال RWB در مطالعات دوران مس‌وسنگ غرب ایران است.

واژگان کلیدی: گونه RWB، پروژه ماهیدشت، زاگرس مرکزی، گاهنگاری، مس‌وسنگ جدید 1

در باستان‌شناسی پیش از تاریخ مناطق غرب زاگرس مرکزی و به ویژه منطقه ماهیدشت انواع و اقسام سفال‌های منقوش گزارش شده‌اند. سبک‌های سفالی مانند سفال نوع J، سفال منقوش نوع قرمز بر بدنه نخودی (Red On Buff/ROB) سفال نخودی با نقوش سیاه رنگ (Black On Buff/BOB) نوع سیاه‌بید و سفال نوع قرمز با نقوش سیاه رنگ (Black On Red/BOR) از جمله این موارد هستند. یکی از این سنت‌های سفالی که موضوع پروژه حاضر نیز می‌باشد سفال منقوش قرمز با پوشش نخودی و نقوش سیاه رنگ (RWB/Red White and Black) است. این گونه سفالی به همراه دیگر گونه‌های اشاره شده مربوط به پروژه موسوم به ماهیدشت هستند. لازم به ذکر است که پروژه ماهیدشت تا به حال بزرگترین پروژه انجام گرفته در غرب ایران است که قبل از انقلاب و در فاصله سال‌های ۱۹۷۵ تا ۷۸ میلادی توسط موزه سلطنتی اونتاریو به سرپرستی لوئیس لوین با همکاری مرکز پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران صورت پذیرفت. در این پروژه بیش از ۹۰۰ محوطه باستانی از دوران پیش از تاریخ تا قرون اسلامی مورد شناسایی قرار گرفتند (Levine, 1975 Levine and McDonald, 1977) (شکل ۱). بعد از گذشت زمانی نزدیک به ۵۰ سال تیمی متشکل از باستان‌شناسان ایرانی و خارجی به سرپرستی استیو رتنه مطالعات این پروژه را از سر گرفته‌اند (Renette et al. 2021). قسمتی از این پروژه بازنگری به مطالعه سفال‌های موسوم به نوع J در مراحل پایانی دوره نوسنگی و مراحل آغازین مس‌وسنگ (مس‌سنگی انتقالی) اختصاص یافته است که نتیجه آن نگارش یک رساله دکتری در این زمینه است (محمدی قصریان، ۱۴۰۰). داده‌های مربوط به دوران مس‌وسنگ در فاصله زمانی ۵۰۰۰ تا ۳۲۰۰ ق.م نیز موضوع رساله دکتری مرتضی زمانی دادانه است (شکل ۲). از جمله داده‌های رساله ایشان که موضوع نوشتار حاضر نیز می‌باشد، سفال‌های موسوم به RBW/Red White and Black است. تمامی اطلاعات منتشر شده از این گونه سفالی در پروژه ماهیدشت محدود به یک یا دو جمله توصیف کلی به همراه چند لوح سیاه‌وسفید سفالی است (Henrickson, 1985 Young and Levine, 1987). با توجه به اطلاعات اندک منتشر شده، ابهامات و سؤالات زیادی در مورد این گونه سفالی وجود دارد. این گونه سفالی دارای چه مختصات فنی و ویژگی‌هایی است؟ بازه زمانی دقیق این گونه در توالی مس‌وسنگ غرب ایران چیست؟ ارتباط این گونه با سفال‌های افق‌های ماقبل و مابعد آن چیست؟ دامنه پراکنش این سنت چه مناطقی از غرب ایران را در بر دارد؟ در نتیجه به منظور پاسخگویی به ابهامات و سؤالات یاد شده مجموعه سفال‌های RBW که بیشتر آن‌ها از کاوش‌های سال ۱۹۷۸ میلادی تپه چقاماران به دست آمده و هم اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می‌شوند مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند. مطالعه دقیق این سفال‌ها به همراه جمع‌بندی نتایج تحقیقات و پژوهش‌های اخیر صورت گرفته در بخش‌های مختلف غرب ایران، نتایج جدیدی را درباره این نوع سفال در این پژوهش در پی داشت. علاوه بر ارائه نتایج جدیدی در مورد مشخصات و ویژگی‌های این گونه و نیز مشخص شدن بازه زمانی دقیق این سنت در توالی پیش از تاریخ منطقه، در نتیجه این تحقیق مشخص گردید که دامنه گسترش این سفال محدود به مناطق غرب زاگرس مرکزی نیست و مناطق بیشتری، فراتر از غرب زاگرس مرکزی نظیر محوطه‌های استان کردستان واقع در شمال زاگرس مرکزی، تحت قلمرو این سنت سفالی قرار دارد. در نتیجه بازنگری مطالعات صورت گرفته در این پروژه مشخص گردید که تعدادی از محوطه‌هایی که قبلاً با سفال نخودی منقوش نوع سیاه‌بید و یا سه‌گابی در برخی مقالات تاریخگذاری شده‌اند، متعلق به این دوره و سنت‌های سفالی نبوده و بیشتر آن‌ها دارای سفال نوع RBW هستند.

این فایل از نسخه اولیه مقالات پذیرفته شده است که در شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد و قابلیت ارجاع‌دهی ندارد.

شکل ۱- محدوده پروژه ماهیدشت و تعدادی از محوطه‌های مطالعه شده (نگارندگان، ۱۴۰۴) (Renette et al. 2021: 44)

شکل ۲- مراحل مستندنگاری و بازنگری داده‌های پروژه ماهیدشت (نگارندگان، ۱۴۰۴)

روش پژوهش

روش مطالعه در این مقاله بر دو قسمت مطالعات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای استوار است. بخش اعظم این تحقیق مطالعات میدانی است. تمامی داده‌های حاصل از بررسی پروژه ماهیدشت در سال ۱۹۷۵ میلادی و کاوش دو محوطه چقاماران و سیاه‌بید در سال ۱۹۷۸ میلادی در موزه ملی ایران با مجوز و هماهنگی موزه، گردآوری شده و مورد مطالعه و بررسی جامع قرار گرفت. سفال‌ها در این مرحله ریجیست، طراحی و عکاسی شده و تمامی اطلاعات مربوطه نظیر فرم، تکنیک ساخت، روش ساخت و سایر مشخصات فنی آن‌ها برای مطالعات مقایسه‌ای ثبت و ضبط گردید. بخش بعدی روش پژوهش به اطلاعات موجود درباره محوطه‌های دارای سفال RWB در منطقه ماهیدشت و مناطق پیرامون متمرکز است. در همین راستا مطالعه این گونه سفالی همراه با جمع‌بندی نتایج جدیدترین تحقیقات و کاوش‌های صورت گرفته در غرب ایران از مراحل تدوین این نوشتار است.

پیشینه پژوهشی گونه RWB در پروژه ماهیدشت

برای اولین بار در سال ۱۹۵۹ میلادی رابرت بریدوود در پروژه پیش از تاریخ ایران به فرهنگ‌های دوره مس‌وسنگ منطقه غرب زاگرس مرکزی اشاراتی داشته است (Briadwood, 1960; Briadwood et al., 1961)، اما در سال ۱۹۷۵ میلادی بود که هیأتی به سرپرستی لوین به طور روشمند به بررسی مناطق وسیعی در حوزه فرهنگی ماهیدشت پرداخته و به طور واضح و

اشکارا از وجود فرهنگ سفالی نوع عبید مربوط به دوره مس‌وسنگ میانی و سفال‌های نوع اوروک دوره مس‌وسنگ جدید در این ناحیه سخن می‌گوید (Levine & Mc Donald, 1977: 42). در ادامه و در سال ۱۹۷۸، علاوه بر از سرگیری بررسی‌های باستان‌شناسی، دو محوطه از آثار بررسی شده در سال‌های گذشته به نام‌های تپه سیاه‌بید (سیاه‌بید شمالی و جنوبی) و چقاماران کاوش شده که در نتیجه آن جایگاه سفال‌های هزاره پنجم و چهارم ق.م (ROB/DI/DUP/BOB/BOR) در توالی پیش از تاریخ غرب زاگرس مرکزی مشخص گردید. گونه سفالی RWB نیز به همراه دیگر گونه‌های اشاره شده، مربوط به پروژه موسوم به ماهیدشت هستند. تمامی اطلاعات منتشر شده از این گونه سفالی در پروژه ماهیدشت محدود به یک یا دو جمله توصیف کلی به همراه چند لوح سیاه و سفید سفالی است (Henrickson, 1985; Young and Levine, 1987).

سفال نوع Red White and Black/RWB

همانگونه که ذکر گردید سفال‌های موسوم به Red White and Black/RWB از جمله سفال‌های منقوش دوره مس‌وسنگ پروژه ماهیدشت در مناطق غرب زاگرس مرکزی است. نام این گونه همانند دیگر گونه‌های سفالی منقوش مناطق غرب زاگرس مرکزی مانند Black On Buff/BOB, Red On Buff/ROB و یا Black On Red/BOR برگرفته از مشخصات فنی و ظاهری سفال است. حرف R مخفف واژه (Red) به معنی قرمز است که در بردارنده رنگ خمیره این گونه سفالی است. حرف W مخفف واژه (White) به معنی سفید به پوشش سفید رنگ بدنه این سفال اطلاق می‌شود و واژه B مخفف واژه (Black) به معنی سیاه نیز به نقوش سیاه رنگ بر روی پوشش سفید اطلاق شده است. به عبارت مختصرتر این گونه سفالی نوعی سفال با خمیره قرمز و پوشش سفید رنگ با نقوش سیاه رنگ ذکر شده است (Henrickson, 1985) (شکل ۳). تمامی اطلاعات مربوط به این گونه سفالی در پروژه ماهیدشت محدود به همین توصیفات کلی و چند طرح سیاه و سفید می‌باشد. این درحالی است که تمامی قطعات به دست آمده سفال نوع RWB از کاوش‌های سال ۱۹۷۸ میلادی تپه چقاماران که دارای اطلاعات بسیار مهمی از این گونه سفالی کمتر شناخته شده است هم اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می‌شوند (شکل ۴). مطالعه مستند از این گونه همراه با جمع‌بندی نتایج جدیدترین تحقیقات و کاوش‌های صورت گرفته در غرب ایران فرصت مناسبی برای معرفی تمام و کمال این گونه و بر طرف ساختن تمامی ابهامات و سؤالات در مورد این گونه سفالی در ارتباط با گاهنگاری دقیق آن، مشخصات و ویژگی‌های دقیق فنی سفال و دامنه پراکنش آن فراهم ساخته است. آنچه که در ادامه خواهد آمد ارائه تصویری نو از سفال نوع RWB در غرب ایران است. در ادامه توصیف این نوع سفال باید خاطر نشان کرد که پوشش گلی سفید این نوع سفال از نوع زایل شونده و در برخی موارد بسیار ضعیف است که گاهی به طور کلی چیزی از این پوشش بر روی سطح سفال باقی نمانده اما نقش‌ها سالم‌تر هستند و در مواردی هم نقش و هم پوشش از بین رفته است. اکثریت سفال‌های RWB با تکنیک چرخ ساخته شده که در توصیفات قبلی اشاره‌ای به این نکته نشده است. فرم‌ها در بسیاری موارد شامل ظروف لبه‌دار به خارج برگشته و ظروف با لبه‌های صاف هستند. نقوش روی این سفال‌ها نیز غالباً هندسی با نوارها و باندهای موازی، مثلث‌های آویزان، گیومه‌های پی در پی، نوارهای عمودی نامنظم و هاشورهای جناغی و در مواردی نقوش حیوانی (غالباً بز با شاخ‌های دورانی و مار) در یک قاب هندسی و بعضاً نقوش گیاهی است (تصویر ۴ و ۵) (جدول ۱ و ۲). در مجموع چیزی که این نوع سفال را متمایز میکند شکل ظاهری از جمله رنگ خمیره، پوشش و رنگ نقوش این سفال است و در فرم سفال‌ها تفاوت متمایزی نسبت به سایر فرم‌های رایج دوره مس‌وسنگ جدید مشاهده نمی‌شود، به همین دلیل پرداختن به طرح‌های سفالی جهت بازنمایی فرم ظروف کمک‌چندانی به شناسایی این گونه نخواهد کرد.

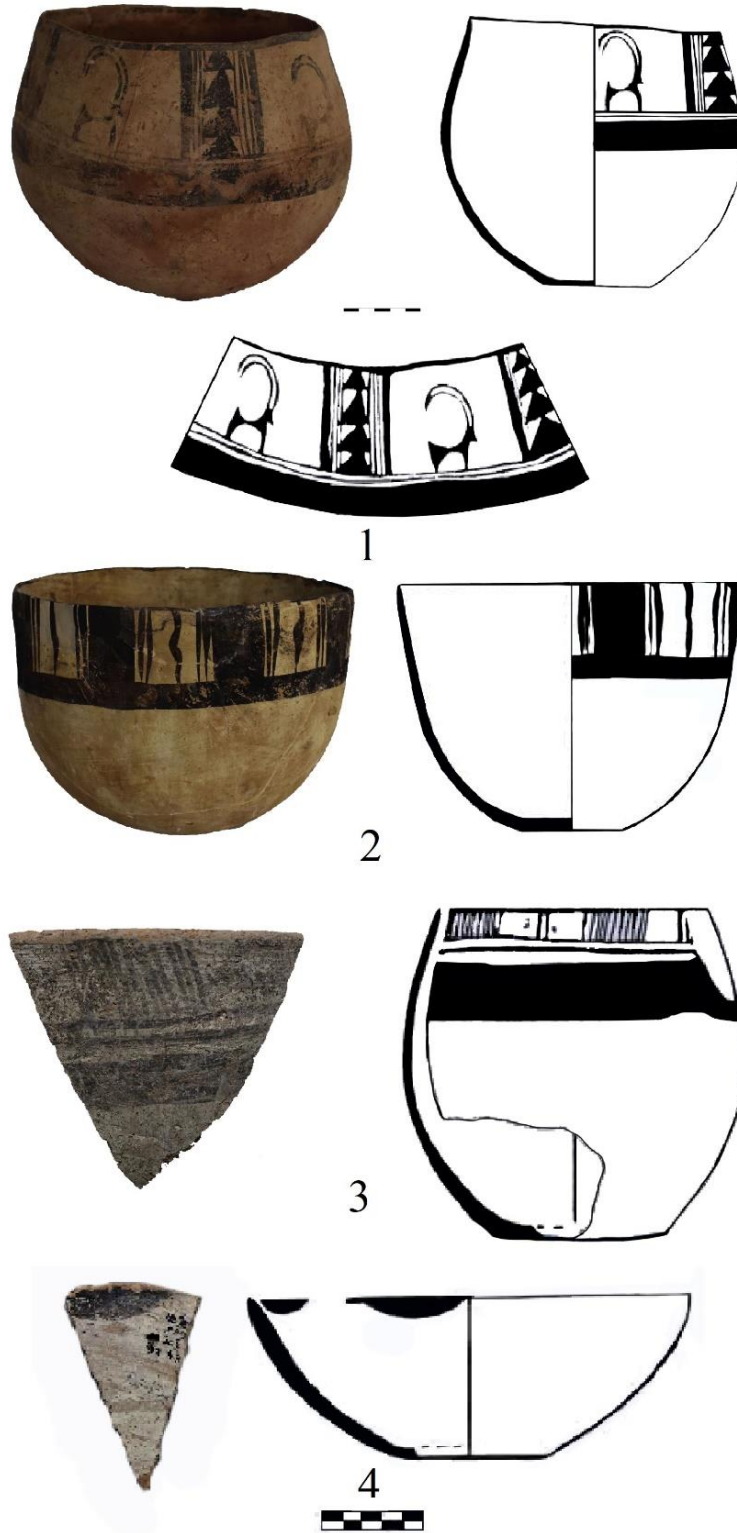
این فایل از نسخه اولیه مقالات پذیرفته شده است که در شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد و قابلیت ارجاع‌دهی ندارد.

تصویر ۳- سفال‌های نوع RWB از کاوش چقاماران (نگارندگان، ۱۴۰۴)

فایل اولیه پیش از انتشار

این فایل از نسخه اولیه مقالات پذیرفته شده است که در شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد و قابلیت ارجاع‌دهی ندارد.

شکل ۴ - ظروف سفالی از کاوش چقاماران ماهیدشت (شماره 1 و 2 - Renette et al. 2021) - (عکس سفال شماره 3 و 4. نگارندگان، ۱۴۰۴)، (طرح‌های شماره ۱ الی ۴، Levine & Young, 1986).

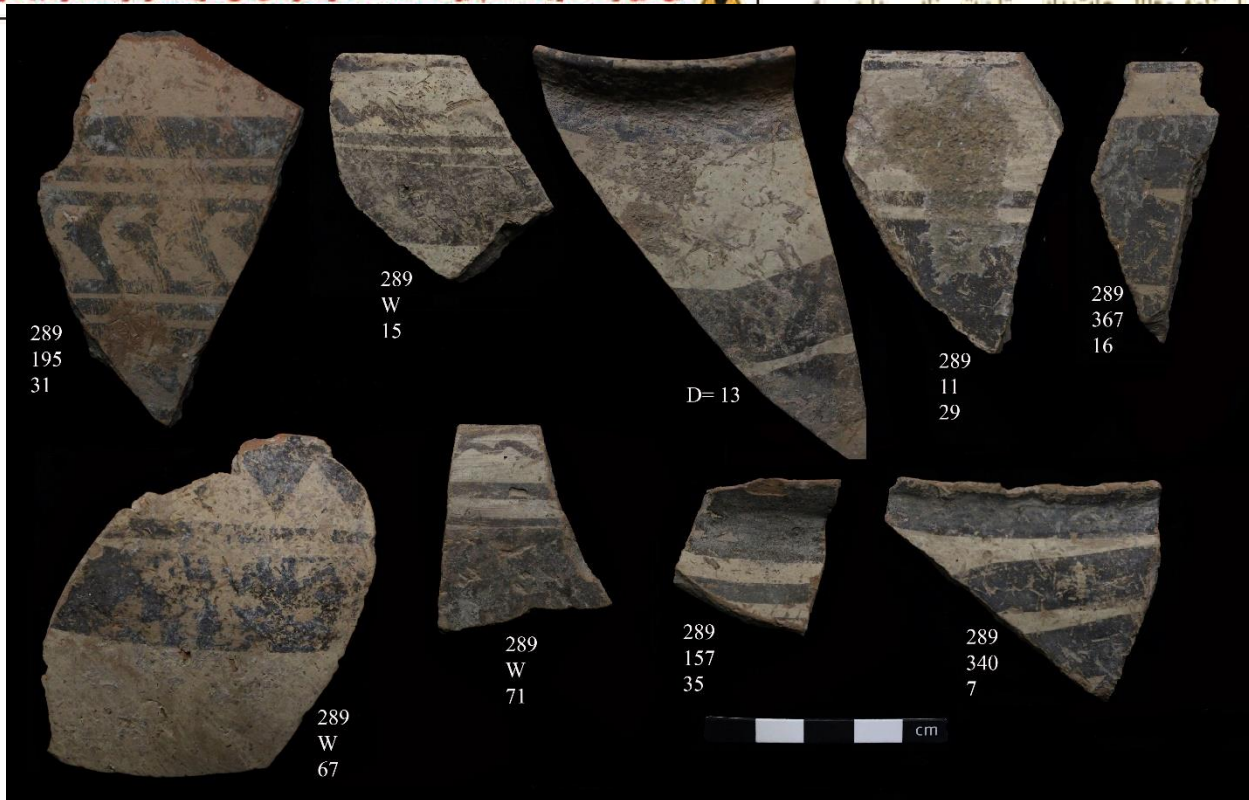
این فایل از نسخه اولیه مقالات پذیرفته شده است که در شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد و قابلیت ارجاع‌دهی ندارد.

شکل ۵- سفال‌های نوع RWB از کاوش چقاماران (نگارندگان، ۱۴۰۴)

جدول ۱- مشخصات فنی سفال‌های نوع RWB متعلق به شکل ۵ از کاوش چقاماران (نگارندگان، ۱۴۰۴)

توضیحات	نقش درونی	نقش بیرونی	کیفیت ساخت	تکنیک ساخت	شاموت	پخت	پوشش درونی	پوشش بیرونی	رنگ خمیره	نوع قطعه	شماره قطعه	کد و نام محوطه
	خطی	هندسی	خشن	دست‌ساز	آلی	ناقص	سفید	سفید	قرمز	لبه	۱۶	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	متوسط	چرخ‌ساز	آلی	کافی	زایل شده	سفید	قرمز	لبه	۵	۲۸۹ چقاماران
	خطی	هندسی	ظریف	چرخ‌ساز	ترکیبی	کافی	سفید	زایل شده	قرمز	لبه	۱۱	۲۸۹ چقاماران
	خطی	هندسی	متوسط	دست‌ساز	آلی	کافی	سفید	سفید	قرمز	لبه	۱۷	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	متوسط	دست‌ساز	آلی	ناقص	سفید	سفید	قرمز	لبه	۸۳	۲۸۹ چقاماران
	خطی	هندسی	ظریف	دست‌ساز	آلی	کافی	سفید	سفید	قرمز	لبه	۴۲	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	متوسط	دست‌ساز	آلی	کافی	زایل شده	زایل شده	قرمز	لبه	۲۷	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	متوسط	دست‌ساز	آلی	کافی	سفید	سفید	قرمز	لبه	۷۴	۲۸۹ چقاماران
	خطی	هندسی	ظریف	دست‌ساز	آلی	کافی	سفید	سفید	قرمز	کف	۱۰	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	متوسط	دست‌ساز	آلی	کافی	زایل شده	سفید	قرمز	بدنه	۲۱	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	متوسط	دست‌ساز	آلی	کافی	قرمز	سفید	قرمز	بدنه	۷۵	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	ظریف	دست‌ساز	آلی	کافی	سفید	سفید	قرمز	بدنه	۸	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	ظریف	چرخ‌ساز	معدنی	کافی	زایل شده	سفید	قرمز	بدنه	۱۹	۲۸۹ چقاماران
	خطی	هندسی	متوسط	دست‌ساز	آلی	ناقص	سفید	سفید	قرمز	لبه	۴۳	۲۸۹ چقاماران
	-	هندسی	متوسط	چرخ‌ساز	آلی	کافی	نخودی	سفید	قرمز	بدنه	۲۴	۲۸۵

شکل ۶- سفال‌های نوع RWB از کاوش چقاماران (نگارندگان، ۱۴۰۴)

جدول ۲- مشخصات فنی سفال‌های نوع RWB متعلق به شکل ۶ از کاوش چقاماران (نگارندگان، ۱۴۰۴)

توضیحات	نقش درونی	نقش بیرونی	کیفیت ساخت	تکنیک ساخت	شاموت	پخت	پوشش درونی	پوشش بیرونی	رنگ خمیره	نوع قطعه	شماره قطعه	کد و نام محوطه
۱۹۵	-	هندسی	متوسط	دست‌ساز	الی	ناقص	سفید	سفید	قرمز	بدنه	۳۱	۲۸۹ چقاماران
W	خطی	هندسی	متوسط	دست‌ساز	الی	کافی	سفید	سفید	قرمز	لبه	۱۵	۲۸۹ چقاماران
-	خطی	هندسی	متوسط	دست‌ساز	الی	کافی	سفید	سفید	قرمز	لبه	-	D=13
-	خطی	هندسی	متوسط	دست‌ساز	الی	ناقص	سفید	سفید	قرمز	لبه	۲۷	۲۸۹ چقاماران
۳۶۷	خطی	هندسی	متوسط	دست‌ساز	الی	کافی	سفید	سفید	قرمز	لبه	۱۶	۲۸۹ چقاماران
W	-	هندسی	متوسط	دست‌ساز	الی	ناقص	زایل	سفید	قرمز	لبه	۶۷	۲۸۹ چقاماران
W	خطی	هندسی	ظریف	دست‌ساز	الی	کافی	سفید	سفید	قرمز	لبه	۷۱	۲۸۹ چقاماران
۱۵۷	خطی	هندسی	ظریف	دست‌ساز	الی	کافی	سفید	سفید	قرمز	لبه	۳۵	۲۸۹ چقاماران
۳۴۰	خطی	هندسی	متوسط	چرخ‌ساز	الی	ناقص	سفید	سفید	قرمز	لبه	۷	۲۸۹ چقاماران

گاهنگاری سفال نوع RWB

همانگونه که ذکر گردید سفال‌های نوع RWB شناسایی شده در بررسی ۱۹۷۵، از کاوش‌های سال ۱۹۷۸ میلادی تپه چقاماران نیز به دست آمده‌اند. هر چند که قسمت اعظم پروژه ماهیدشت مربوط به بررسی‌های سطحی است، اما در همین پروژه محوطه‌هایی همچون سیاه‌بید و چقاماران نیز مورد کاوش قرار گرفتند که در نتیجه کاوش آن‌ها توالی و تقدم-تأخر افق‌های فرهنگی و سنت‌های سفالی پروژه نیز مشخص گردید (Henrickson, 1985). در توالی پیش از تاریخ بخش‌های غرب زاگرس مرکزی، سفال نوع RWB متعلق به فاز ماران هستند. فاز ماران در این توالی بعد از افق سیاه‌بید (سیاه‌بید جدید) قرار می‌گیرند. هنریسکون دوره ماران را مربوط به دوره مس‌وسنگ جدید و تاریخ آن را در بازه زمانی نیمه دوم هزاره چهارم پیش از میلاد قرار داده است (Henrickson, 1985). البته با انجام کاوش‌های جدید و به روزرسانی جدول گاهنگاری مس‌وسنگ غرب ایران، جایگاه فاز ماران و به تبع آن سفال نوع RWB نیز دچار تغییر و به‌روزرسانی شده است (Renette and Mohammadi Ghasrion,)

این فایل از نسخه اولیه مقالات پذیرفته شده است که در شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد و قابلیت ارجاع‌دهی ندارد.

فصلنامه مطالعات باستان‌شناسی پارسه

2020). با توجه به پایان یافتن افق سیاه‌بید (سیاه‌بید جدید) حدود ۴۲۰۰ ق.م، و نیز فرار داشتن افق ماران بعد از افق سیاه‌بید در جدول گاهنگاری مس‌وسنگ منطقه، بازه زمانی افق ماران نیز بعد از این تاریخ و در فاصله سده‌های پایانی هزاره پنجم و سده‌های آغازین هزاره چهارم پیش از میلاد قرار می‌گیرد. ذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که هرچند افق ماران بعد از افق سیاه‌بید در توالی مس‌وسنگ غرب ایران قرار می‌گیرد، اما گونه‌های اولیه سفال نوع RWB برای اولین بار در افق سیاه‌بید (مس‌وسنگ میانی) شروع می‌شوند اما با پایان یافتن این دوره و شروع دوره مس‌وسنگ جدید به همراه سفال منقوش دیگری موسوم به Black On Red/BOR (نقش سیاه بر روی زمینه قرمز) به گونه غالب و رایج تبدیل می‌گردند (Henrickson, 1985). چنین روندی به وضوح در کاوش‌های تپه چقاگوانه در دشت اسلام‌آباد نیز گزارش شده است (Abdi, 2002). علی‌رغم شروع گونه‌های اولیه این نوع سفال به همراه سفال نوع Black On Red در افق سیاه‌بید، به طور کلی این دو گونه سفالی متعلق به فازهای اولیه دوره مس‌وسنگ جدید در بازه زمانی ۴۲۰۰-۳۸۰۰ ق.م (مس‌وسنگ جدید ۲) تاریخگذاری می‌شوند و هر دوی آن‌ها آخرین سبک‌های سفال‌های منقوش دوران مس‌سنگی مناطق غرب زاگرس مرکزی قبل از رایج شدن سفال‌های ساده هزاره چهارم پیش از میلاد هستند (محمدی قصریان، ۱۴۰۳) (جدول ۳).

جدول ۳: جایگاه فاز ماران در جدول گاهنگاری پیش از تاریخ غرب ایران و مناطق همجوار (نگارندگان، ۱۴۰۴)

Upper Mesopotamia	NW Iran		West			Central Plateau of Iran	Date
	North of Urmia Lake	South of Urmia Lake	Mahdidasht	North-East of Mahidasht	Kangavar		
LC5	ETC1	Godin VI/1	Godin VII(LC5)	Godin VII1	Godin VII1	Sialk IV	Late Chalcolithic5 (3400-3100 BC)
LC3-4	CF horizon	?	GodinVI2(LC3-4)	GodinVI2	GodinVI2	Sialk III6-7	Late Chalcolithi3-4 (3800-3400 BC)
LC2	CF/CFW horizon	Godin VII	Maran phase(RWB/BOR)	GodinVII/VI3	GodinVII/VI3	Sialk III1-3 Sialk III4-5	Late Chalcolithic2 (4200-3800 BC)
Post Ubaid/LC1	Pisdeli (HasanluVIII)	Pisdeli (HasanluVIII)	Late Siahbid(BOB)	Seh Gabi	Seh Gabi(BOB)	SialkII	Middle Chalcolithic (4600-4200 BC)
Northern Ubaid(Ubaid3-4)	Dalma (HasanluIX)	Dalma (HasanluIX)	Early Sihabid (BOB and ROB)	Dalma	Dalma	Sialk II	Early Chalcolithic (5000-4600 BC)

این فایل از نسخه اولیه مقالات پذیرفته شده است که در شماره‌های آبی نشریه منتشر خواهد شد و قابلیت ارجاع‌دهی ندارد.

Halaf/Ubaid Transitional	Late Neolithic /Transitional Chalcolithic (Dava Göz I)	?	J ware	?	Posht-e Froudgh(c)	Sialk I4-5	Late Neolithic /Transitional Chalcolithic (5400-5000 BC)
Halaf I-II	Haji Firouz	Haji Firouz	Late Sarab	?	Shahn Abad	?	Late Neolithic (6000-5400 BC)

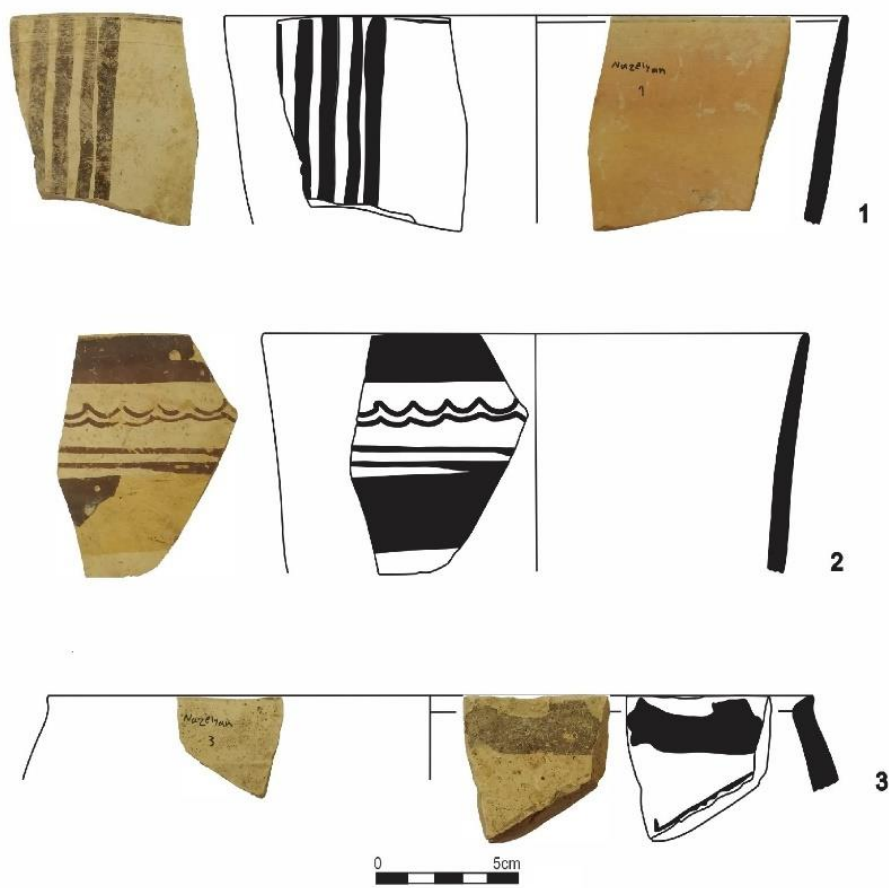
دامنه گسترش سفال نوع RWB

سفال نوع RWB یک نوع سنت سفالی منقوش مس‌وسنگ مناطق غرب زاگرس مرکزی است. علاوه بر کاوش‌های تپه چقاماران و نیز بررسی‌های سطحی پروژه ماهیدشت، این گونه سفالی از کاوش‌های گورستان‌های هکلان و پرچینه نیز در مناطق جنوب غرب ایران گزارش شده‌اند. به طور کلی از کاوش‌های این دو گورستان سه سبک سفالی منقوش گزارش شده‌اند که سفال نوع RWB به همراه سفال نخودی با نقوش سیاه رنگ (Black On Buff/BOB) و سفال نخودی با نقوش قرمز (Red On Buff/ROB) از جمله گونه‌های سفالی منقوش مس‌سنگی به دست آمده از کاوش این دو گورستان هستند (Haernick & Overlate, 1960) (شکل ۷). از سمت شرق دامنه گسترش سفال نوع RWB به تپه نازلین در بیستون می‌رسد. برخی از گونه‌های سفالی این محوطه که به دوره سه‌گابی نسبت داده شده‌اند (محمدی قصریان، ۱۳۹۱)، به وضوح از سفال نوع RWB هستند (شکل ۸). از سمت شمال دامنه گسترش این سنت به شهرستان مریوان در استان کردستان می‌رسد. در کاوش‌های تپه قلعه ننه در این شهرستان سفال‌های نخودی با نقوش سیاه رنگ به دست آمده که توسط کاوشگران به دوره عبید نسبت داده شده‌اند (شکل ۹) (Binandeh and Di Paolo, 2023: 87). اما با اندکی دقت به ویژگی‌های فنی سفال به وضوح روشن می‌شود که این سفال‌ها عبیدی نیستند و در زمره سفال نوع RWB هستند. به ویژه دو قطعه شماره ۶ و ۷ شکی در این قضیه باقی نمی‌گذارد. قطعه شماره ۷ که یک ظرف سالم است به وضوح از نظر فرم سفالی و نیز نوع نقوش روی سفال در زمره ظروف سفالی به دست آمده از کاوش چقاماران است. علاوه بر این در قطعه شماره ۶ که یک ظرف سالم وصالی شده است در بخش‌هایی که ظرف وصالی شده است رنگ خمیره قرمز رنگ به وضوح قابل رویت است. علاوه بر تپه ننه، از بررسی‌های سطحی دشت مریوان (Zamani Dadaneh et al, 2019) محوطه‌هایی با سفال نخودی منقوش مرتبط با دوره مس‌وسنگ جدید (LC1) شناسایی شده‌اند که به وضوح برخی از این قطعات عبیدی نیستند و در زمره سفال‌های نوع RWB قرار می‌گیرند (شکل ۱۰، شماره‌های ۲، ۳، ۵، ۶). همانگونه که ذکر گردید این سفال‌ها متعلق به دوره مس‌وسنگ جدید ۲ (LC2) هستند. به طور کلی با توجه به موارد گفته شده، سفال نوع RWB مناطق وسیعی از غرب ایران را در بر دارد. دامنه گسترش این سنت از جنوب به گورستان هکلان و پرچینه در استان ایلام در جنوب غرب ایران می‌رسد. دامنه گسترش آن از سمت شرق به منطقه بیستون، در قسمت‌های میانی استان کرمانشاه می‌رسد. از سمت شمال نیز دامنه گسترش آن تا مریوان در استان کردستان امتداد می‌یابد. همچنین در بررسی همکاران در کوه‌دشت نیز گزارش شده که به وضوح از نوع RWB هستند (قبادی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰: ۴۶) (شکل ۱۱).

این فایل از نسخه اولیه مقالات پذیرفته شده است که در شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد و قابلیت ارجاع‌دهی ندارد.

شکل ۷- نمونه‌های گونه RWB از کاوش گورستان‌های هکلان و پرچینه (Haerinck.& Overlaet, 1996)

شکل ۸- نمونه‌های RWB از تپه نازلان در حوالی بیستون (محمدی قصریان، ۱۴۰۲)

فایل

این فایل از نسخه اولیه مقالات پذیرفته شده است که در شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد و قابلیت ارجاع‌دهی ندارد.

شکل ۹- نمونه سفال‌های RWB قلعه ننه در منطقه مریوان (Binandeh and Di Paolo, 2023: 87)

شکل ۱۰- شماره‌های ۲ و ۳ و ۵ و ۶ از سفال‌های دشت مریوان که از نوع RWB هستند (Zamani Dadaneh et al, 2019: 6)

شکل ۱۱- نمونه‌های RWB منطقه کوه‌دشت (قبادی‌زاده، ۱۴۰۰: ۴۶)

نتیجه پژوهش

از جمله سنت‌های سفالی منقوش مس‌سنگی مناطق غرب زاگرس مرکزی که تا کنون اطلاعات چندانی در مورد آن منتشر نشده است، گونه سفالی موسوم به RWB است. این گونه سفالی یک نوع سفال خوش ساخت با خمیره قرمز رنگ است که روی آن دارای پوشش سفید و نقوش سیاه رنگ است. بیشتر اطلاعات منتشر شده در مورد این گونه محدود به پروژه ماهیدشت در فاصله سال‌های ۱۹۷۵-۷۸ میلادی است که این پروژه به توجه به وقوع انقلاب اسلامی ناتمام ماند. در نتیجه اطلاعات کامل این پروژه و به طبع آن سفال نوع RWB به طور کامل انتشار نیافته و سؤالات و ابهامات زیادی در مورد این سبک سفالی وجود داشت. در نتیجه انجام پروژه بازنگری ماهیدشت امکان مطالعه دقیق و از نزدیک این داده‌ها و سفال نوع RWB فراهم گردید. با جمع‌بندی مطالعات و بررسی‌های صورت گرفته بر روی این سفال و نیز جمع‌بندی نتایج کاوش‌ها و تحقیقات جدید صورت گرفته در غرب ایران، تصویری جدید و به روز از این گونه سفالی در باستان‌شناسی دوران مس‌وسنگ غرب ایران فراهم گردید. برخی از نتایج به دست آمده در این تحقیق و به ویژه مطالب مربوط به دامنه پراکنش این فرهنگ در غرب ایران با نتایج تحقیقات گذشته همخوانی نداشته و مطالب جدیدی را ارائه می‌دهد. سفال نوع RWB در توالی پیش از تاریخ غرب ایران بعد از افق سیاه‌بید و در افق ماران در مراحل اولیه دوران مس‌وسنگ جدید ۲ (LC2) جای می‌گیرد. برخی از محوطه‌های دوره مس‌وسنگ مناطق غرب ایران و به ویژه محوطه‌های مس‌وسنگ استان کردستان با سفال نخودی با نقوش سیاه رنگ موسوم به Black On Buff/BOB نسبت داده شده‌اند. این درحالی است که اکنون با در اختیار قرار داشتن سفال نوع RWB و مطالعه و بررسی از نزدیک این سفال، مشخص گردید که این محوطه‌ها به اشتباه تاریخگذاری شده‌اند و سفال‌های Black On Buff/BOB آن‌ها به وضوح سنت سفالی نوع RWB است. علاوه بر این در نتیجه این تحقیق مشخص گردید که دامنه گسترش سفال نوع RWB فقط محدود به مناطق غرب زاگرس مرکزی و مناطق همجوار آن در جنوب غرب ایران نیست و مناطق وسیع‌تری از غرب و جنوب غرب ایران را تحت پوشش خود دارد. دامنه گسترش این سنت از جنوب به گورستان‌های هکلان و پرچینه در استان ایلام در جنوب غرب ایران می‌رسد. دامنه گسترش این سنت از سمت شمال نیز به شهرستان مریوان در استان کردستان می‌رسد. به طور کلی آنچه که در این تحقیق ارائه گردید جدیدترین و به روزترین تصویر موجود از سنت سفالی موسوم به RWB در مطالعات باستان‌شناسی دوران مس‌وسنگ غرب ایران است.

سپاسگزاری

از دکتر استیو رنته سرپرست طرح بازنگری پروژه ماهیدشت که سخاوتمندانه مستندات موجود در موزه اوتاریو کانادا را در اختیار نگارندگان قرار دادند و همچنین از عوامل و کارشناسان موزه ملی ایران مخصوصاً دکتر یوسف حسن‌زاده و خانم ام‌البنین غفوری

که در طی مستندنگاری طرح بازنگری پروژه باستان‌شناسی ماهیدشت (۷۸-۱۹۷۵) از هیچ مساعدتی دریغ نکردند و همچنین از دکتر علی بیننده و دکتر حمزه قبادی‌زاده که تصاویر مطالعات خود را در اختیار نگارندگان قرار دادند، تشکر و قدردانی می‌نماییم.

کتابنامه

- قبادی‌زاده، حمزه. محمدی قصریان، سیروان، محمدیان، محمدرضا. ۱۴۰۰. «بررسی و مطالعه زیستگاه‌های دوره مس‌وسنگ شمال غرب کوه‌دشت، لرستان»، مجله مطالعات ایران‌شناسی، سال هفتم، شماره ۲۱، صص: ۳۳-۵۱.
- محمدی قصریان، سیروان. (۱۴۰۰). بازنگری مطالعات دوره مس‌وسنگ قدیم غرب زاگرس مرکزی بر اساس داده‌های پروژه باستان‌شناسی ماهیدشت. پایان‌نامه دکتری باستان‌شناسی. استاد راهنما دکتر کمال‌الدین نیکنامی. گروه باستان‌شناسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- محمدی قصریان، سیروان. ام‌البین، غفوری، زمانی دادانه، مرتضی، (۱۴۰۱). «بررسی و مطالعه‌ی سفال‌های موسوم به گونه «جی» پروژه ماهیدشت در موزه ملی ایران». موزه ملی ایران. سال سوم. شماره ۴ (زیر چاپ).
- محمدی قصریان، سیروان. بهشتی، ایرج. ام‌البین، غفوری. (۱۴۰۰). «پتروگرافی سفال نوع جی دوره مس‌وسنگ قدیم ماهیدشت مجموعه موزه ملی ایران». موزه ملی ایران. سال دوم. شماره ۳. شماره دوم: ۵-۱۶.
- Abdi, K., (2002). *Strategies of Herding: Pastoralism in the Middle Chalcolithic period of the west Central Zagros Mountains*, PhD, dissertation, Department of Anthropology, University of Michigan.
- Binandeh, A. and Di Paolo, S., (2023). A Recent Archaeological Project in the Iranian Kurdistan. *Pazhohesh-Ha-Ye Bastanshenasi Iran*, Vol 13, No 37: 79-99.
- Haerinck. E. and Overlaet. 1996. *The Chalcolithic Period Parchinah and Hakalan*. Luristan excavation Documents. Royal Museums of Art and History. Vol 1.
- Henrickson, E. F. (1985). An updated chronology of the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros Highlands, western Iran. *Journal of Iran*. 23: 63-108.
- Levine, L. D. (1974). Archaeological investigations in the Mahidasht, western Iran. 1975. *Journal of Pal'eorient*. 2: 487-490.
- Levine, L. D., and McDonald, M. A. (1977). The Neolithic and Chalcolithic periods in the Mahidasht. *Journal of Iran* 15: 39-50.
- Levine, L. D., and Young, Jr., T. C. (1987). *A summary of the ceramic assemblages of the Central Western Zagros from the Middle Neolithic to the late third millennium B.C.* In *Pr'ehistoire de la M'esopotamie: La M'esopotamie pr'ehistorique et l'exploration r'ecente du*: 15-53.
- Levine, L.D. (1975). The Mahidasht project, *Journal of Iran*, 14: 160-61.
- Renette, S. R., and Mohammadi Ghasrian, (2020). The Central and Northern Zagros during the Late Chalcolithic: An Updated Ceramic Chronology based on Recent Fieldwork Results in Western Iran. *Journal of Paleorient*, 46.1:109-132.
- Renette, S. R., Mohammadi Ghasrian, S. and Omolbanin Ghafoori. (2021). The Mahidasht survey project (1975-78) revisited: the initial report on new collaborative efforts to catalogue and publish legacy data at the National Museum of Iran. *Journal of Iran National Museum*. 2(1):43-58.
- Renette., S. Khayani, A and Levine, L. (2021). Choga Maran a local centre of the Chalcolithic and early Bronze Age in Central Zagros. *Journal of Iranica Antiqua*, 56: 1-169.
- Zamani Dadaneh, M. Mohammadi Ghasrian, S. Colantoni, C. Skuldbøl, T.B.B. 2019. "The Marivan Plain Archaeological Project: western Iran and its neighbours in the Chalcolithic period". *Antiquity Publications Ltd, Project Gallery, Cambridge University Press*, 10 December, e34.

مطالعات باستان‌شناسی

فایل اولیه پیش از انتشار